

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Σκέψεις και δοκίμια

Επιμέλεια
Εβίτα Αράπογλου

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Ιδρυτές: Μέλπω & Ουτάβιος Μερλιέ - 1930

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 11 ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ**
Μικρά Ασία. Ιδέα και Ιστορία
- 21 ΑΡΤΕΜΗ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ**
Ο Πόντος των Ελλήνων: η τελευταία περίοδος της εκεί παρουσίας τους (1908-1924)
- 31 ΜΑΡΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ**
Ανατολική Θράκη: η «πίσω αυλή» της Κωνσταντινούπολης
- 43 ΣΤΑΥΡΟΣ Θ. ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ**
Το Οικουμενικό Πατριαρχείο υπό οθωμανική κυριαρχία, 1453-1923
- 51 ΑΥΞΕ ΟΖΙΛ**
Ο Διγκόρ εφέντης ως ηγέτης μιας οθωμανικής κωμόπολης: οι Ρωμιοί και το κράτος στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία
- 59 ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΠΟΥΡΑ**
Οι Έλληνες βουλευτές στην Οθωμανική Βουλή, 1908-1918
- 67 MICHAEL LLEWELLYN-SMITH**
Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία από τον Μεγάλο Πόλεμο στην Καταστροφή: μια ανασκόπηση
- 83 ΘΑΝΟΣ Μ. ΒΕΡΕΜΗΣ**
Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το μικρασιατικό ζήτημα
- 89 ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ**
Τα πολεμικά βήματα της Ελλάδας στη γη της Ιωνίας, 1919-1922
- 101 ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ**
Πρόσφυγες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1922. Τα αριθμητικά δεδομένα
- 109 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΜΟΥΖΗΣ**
Δυτικός ανθρωπισμός και τα παιδιά της Μικρασιατικής Καταστροφής
- 119 ΟΝUR YILDIRIM**
Οι θεσμοί του ξεριζωμού: η εφαρμογή της ελληνοτουρκικής Σύμβασης Ανταλλαγής Πληθυσμών στην Ελλάδα και στην Τουρκία
- 127 MARK MAZOWER**
Η φωνή της μαρτυρίας: Μέλπω Μερλιέ, η κοινωνιολογική φαντασία και η Καταστροφή
- 137 ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ**
Αχθοφόροι της μνήμης: δέκα μαρτυρίες από την Καππαδοκία
- 145 ANNA ΜΠΑΛΛΙΑΝ**
Τα προσφυγικά κειμήλια: από ιερά αφιερώματα σε ιστορικά τεκμήρια
- 155 ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΝΕΑΣ ΙΩΝΙΑΣ, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΙΑΣ, ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
ΚΑΙ ΧΑΛΚΗΔΟΝΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ**
Η Αγιολογία των προσφύγων της Μικράς Ασίας
- 163 BRUCE CLARK**
Η γλώσσα και η Λωζάννη: σκέψεις για τη δυσφορία και τη συμμετρία

- 171 **ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ**
Η αποκατάσταση των προσφύγων
- 183 **ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ**
Μύθοι και πραγματικότητες του προσφυγικού ζητήματος
- 191 **ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΑΜΥΓΔΑΛΟΥ ΚΑΙ ΒΑΛΙΑ ΓΙΑΛΙΑ**
Δημιουργώντας την προσφυγική πόλη: το παράδειγμα της Καισαριανής
- 201 **RENÉE HIRSCHON**
Το «μάθημα» της προσφυγιάς
- 211 **ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΚΑΜΑΡΑ**
Η προσφυγική εγκατάσταση και η ανάπτυξη της ελληνικής ταπητουργίας και υφαντουργίας
- 219 **ΓΙΩΡΓΗΣ ΜΑΓΓΙΝΗΣ**
«Ιζνίκ παρά τας Αθήνας»: κεραμικά πλακίδια οθωμανικής τεχνοτροπίας σε δημόσια κτήρια στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου
- 227 **ΜΑΡΚΟΣ Φ. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ**
Μικρασιατικό τραγούδι: οι καταβολές και η αναβίωσή του στην Ελλάδα μετά την Καταστροφή
- 235 **ΘΟΔΩΡΗΣ ΚΟΝΤΑΡΑΣ**
Φορεσιές από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη
- 247 **ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΑΛΤΑΣ**
Ο σωματειακός αθλητισμός των προσφύγων της Μικράς Ασίας
- 255 **ΝΑΤΑΣΑ ΛΑΙΜΟΥ**
«Απροσδιόριστη γραμμή που πάει να γίνει φλόγα»:
η μνήμη της Ανατολής στον πεζό λόγο
- 269 **RODERICK BEATON**
Η παρουσία της Μικράς Ασίας στη ζωή και στο έργο του Γιώργου Σεφέρη
- 277 **ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΩΤΙΑΔΗΣ**
Ο ρόλος της τέχνης στην ενσωμάτωση των προσφύγων:
η περίπτωση του Φώτη Κόντογλου
- 287 **ΕΙΡΗΝΗ ΟΡΑΤΗ**
Η Έλλη Παπαδημητρίου και οι Ελληνικές Τέχνες (1930-1936):
μια αθησαύριστη περιπέτεια
- 295 **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ**
Η μικρασιατική παρουσία στην Πινακοθήκη Γκίκα του Μουσείου Μπενάκη
- 301 **ΒΑΡΒΑΡΑ ΨΥΧΟΥΔΑ-ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ**
Οι θησαυροί του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών
- 310 **ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ**

Εικ. 1. Άποψη του συνοικισμού της Καισαριανής από τον λόφο «Των Ποιητών» (τη σημερινή Άνω Καισαριανή): στο προσκήνιο και στο βάθος φαίνονται κτίσματα που δημιουργήθηκαν από αυτοστέγαση, ενώ στη μέση, με κεραμοσκεπές, κάποιες κατοικίες της ΕΑΠ
Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών

ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΠΟΛΗ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ*

Εισαγωγή

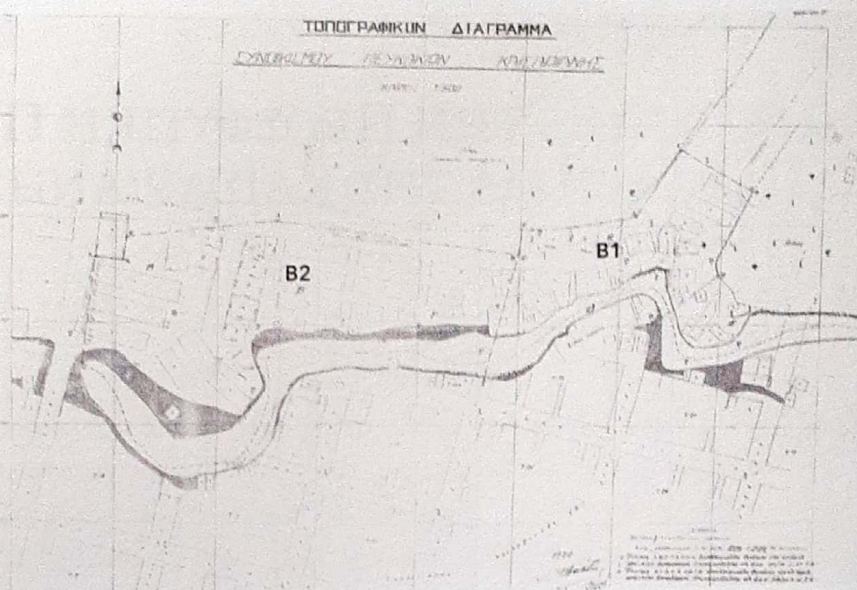
Οι εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της Ελλάδας βρήκαν ή δημιούργησαν προσωρινή ή μόνιμη στέγη σε ποικίλους τόπους και χώρους. Από τις σκηνές στα αυτοσχέδια παραπήγματα, από τα προκατασκευασμένα Γερμανικά στα πλινθόκτιστα μονόχωρα, από τις διώροφες πέτρινες κατοικίες στις μοντέρνες πολυκατοικίες της δεκαετίας του 1930, η δραματική τυπολογία της προσφυγικής εγκατάστασης αναδιαμόρφωσε τα αστικά τοπία της Ελλάδας.¹ Ταυτόχρονα, το προσφυγικό σπίτι αποτέλεσε τον πρώτο ελάχιστο χώρο διαβίωσης που θα επέτρεπε στους εκτοπισμένους να ανασυντάξουν τις ζωές, τις κοινότητες και τις ταυτότητές τους.

Υπολογίζεται ότι περίπου οι μισοί πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν σε πόλεις, ενώ οι υπόλοιποι στην ύπαιθρο, όπου η αγροτική αποκατάσταση συνδυάστηκε με σημαντικά τεχνικά έργα και με προσπάθειες εκσυγχρονισμού της γεωργικής παραγωγής.² Στην αστική αποκατάσταση που μελετάται εδώ, οι κύριοι υπεύθυνοι φορείς ήταν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) από τον Νοέμβριο του 1922 μέχρι το τέλος του 1925, το Υπουργείο Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως και δευτερευόντως η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) μεταξύ 1923 και 1930. Η Καισαριανή μαζί με τους Ποδαράδες (Νέα Ιωνία) και την Κοκκινιά ήταν οι τρεις περιοχές που ακολούθησαν την ανέγερση του πρότυπου Συνοικισμού Παγκρατίου (Βύρωνα).³ Η χωρική ανάλυση της ανάπτυξης της Καισαριανής στο κείμενο αυτό, αντιπροσωπευτική πολλών περιοχών ανά την Ελλάδα, αποτελεί μια προσπάθεια ανασύστασης του ελληνικού προσφυγικού τοπίου μέσα από την ιστορία της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής. Η παρούσα έρευνα φέρνει στην επιφάνεια αδημοσίευτο αρχαιολογικό υλικό και αξιοποιεί νέες προφορικές μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν εκεί, ώστε να μελετήσει τη συνδιαμόρφωση της πόλης και της αρχιτεκτονικής της από κράτος και πρόσφυγες και να συνεισφέρει στη συζήτηση για την κτισμένη κληρονομιά της Ανταλλαγής.

Διεκδικώντας τον Ηριδανό

Εδώ ήταν ο Ηριδανός, εδώ ήταν το ρέμα. Περνούσα για να πάω προς τα Ιλίσια. Τον χειμώνα πλημμύριζε αυτό. Παντού υπήρχαν εδώ παράγκες! Εδώ, ψηλότερα, υπήρχανε βουστάσια με αγελάδες. Και πήγαινε ο γαλατάς, αγόραζε και μας έφερνε το γάλα. [Οι παράγκες ήταν] Ξύλινες με πισσόχαρτα από πάνω, χωρίς στέγη. Ήταν ένα κουζινάκι, η αποχέτευση έπεφτε απευθείας στον Ηριδανό [...] Η γιαγιά μου μου έλεγε «Μην πας από τον ντερέ!» Ήταν άγρια, ήτανε βρόμικα, δεν ήτανε χώρος αυτός.⁴

Το ρέμα του Ηριδανού, μια στοιχειώδης φυσική υποδομή -η υπόσχεση του νερού ως υπόσχεση επιβίωσης πολύ πριν γίνει απειλή- υπήρξε πρωταρχικό στοιχείο εξέλιξης του προσφυγικού τοπίου της Καισαριανής. Στο σημείο που το ρέμα συναντούσε τα τελευταία κτίσματα της πόλης

Εικ. 2. Διάγραμμα που αποτυπώνει την κατάσταση στο ρέμα του Ηριδανού το 1932· διακρίνονται οι δύο μεγάλες απαλλοτριωθείσες ιδιοκτησίες βόρεια του ρέματος: στα δεξιά η έκταση Β1 (Β.Γ.Δ.Ε.Ζ.Η.Θ.Ι.Β.), που απαλλοτριώθηκε το 1930 και περιλαμβάνει κυρίως αυτοσχέδια καταλύματα, και αριστερά η έκταση Β2 (Α.Β.Ι.Κ.Λ.Μ.Ν.Α.), που απαλλοτριώθηκε το 1927 και στην οποία φαίνονται οργανωμένα ξύλινα παραπήγματα
Διεύθυνση Κοινωνικής Μέριμνας Περιφέρειας Αττικής, Τμήμα Κοινωνικής Αρωγής

των Αθηνών - αποθήκες του στρατού, κρατικές φαρμακαποθήκες και το Νοσοκομείο Συγγρού - αυτός ο υδάτινος κλάδος του Ιλισού σχημάτιζε ένα μικρό τρίγωνο χώρο μαζί με ένα μικρό παρακλάδι του, το ρέμα του Σκοπευτηρίου (περιοχή Α στην εικ. 3). Εκεί, στην άκρη της πόλης, στήθηκαν πρόχειρα οι πρώτες σκηνές του Συνοικισμού Συγγρού την άνοιξη του 1923.⁵ Στα χρόνια που ακολούθησαν, και στο άγονο τοπίο που απλωνόταν νότια του ρέματος και μέχρι το ανατολικό όριο του Υμηττού ξεδιπλώθηκαν οι πολλές, αντιθετικές, μα τόσο αλληλένδετες εκδοχές της προσφυγικής εγκατάστασης που διαμόρφωσε την Καισαριανή. Και όπως αναδεικνύεται από την παραπάνω προφορική μαρτυρία, το ρέμα έγινε σύντομα πρόβλημα για τους κατοίκους, ενώ μέσα από την ιστορία του Δήμου βλέπουμε ότι αποτέλεσε επιτακτικό πολιτικό ζήτημα προς επίλυση μέχρι και τη δεκαετία του 1960.⁶

Δίπλα στις σκηνές στήθηκαν σταδιακά ξύλινα παραπήγματα και πλινθόκτιστα μονόχωρα δωμάτια σε μια πρώτη προσπάθεια οργανωμένης επέμβασης του κράτους μέσω του ΤΠΠ. Παράλληλα, αυτοσχέδιες παράγκες επεκτάθηκαν άναρχα κατά μήκος του ρέματος· «ντερέ» ή «τσάι» το έλεγαν οι πρόσφυγες που κατοίκησαν την περιοχή, οι οποίοι προέρχονταν στην πλειονότητά τους από τα Βουρλά και το Σιβρισάρι (εικ. 4-5).⁷

Η κατάσταση περιπλεκόταν από το καθεστώς ιδιοκτησίας της γης - οι εκτάσεις βόρεια του ρέματος ανήκαν σε ιδιώτες (συνήθως κτηνοτρόφους), με κύριους ιδιοκτήτες της περιοχής τον Ιωάννη Λογοθέτη και τον Σταμάτη Αγέλαστο. Μην μπορώντας να αποκαταστήσει άμεσα τους πρόσφυγες αλλού, αρχικά το κράτος προτίμησε την προσωρινή λύση της επίταξης των οικοπέδων αυτών, πληρώνοντας μηνιαία μισθώματα. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1928 το Υπουργείο Προνοίας όρισε ως μηνιαίο μίσθωμα τις 1.800 δραχμές για έκταση 4.200 τ.μ. ιδιοκτησίας Λογοθέτη «προς ανέγερσιν επ' αυτού προχείρων προσφυγικών παραπηγμάτων»

πρόκειται για τμήμα του ρέματος το οποίο είχε ήδη καταληφθεί από παραπήγματα που κατασκεύασαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες (περιοχή Β1 στις εικ. 2 και 3) και φαίνεται ότι το κράτος, αποδεχόμενο την κατάσταση στο ρέμα, εγκατέστησε εκεί επιπλέον ξύλινα παραπήγματα δίπλα στα αυτοσχέδια καταλύματα για να τα αποσυμφορήσει.⁸ Όσο όμως η προσωρινή στέγαση αποδεικνυόταν μακροχρόνια, η απαλλοτρίωση έγινε μονόδρομος: δύο χρόνια αργότερα, τον Ιούλιο του 1930, το Υπουργικό Συμβούλιο αποφάσισε την απαλλοτρίωση αυτής της έκτασης «προς νομιμοποίησιν των ήδη εγκατεστημένων προσφύγων».⁹

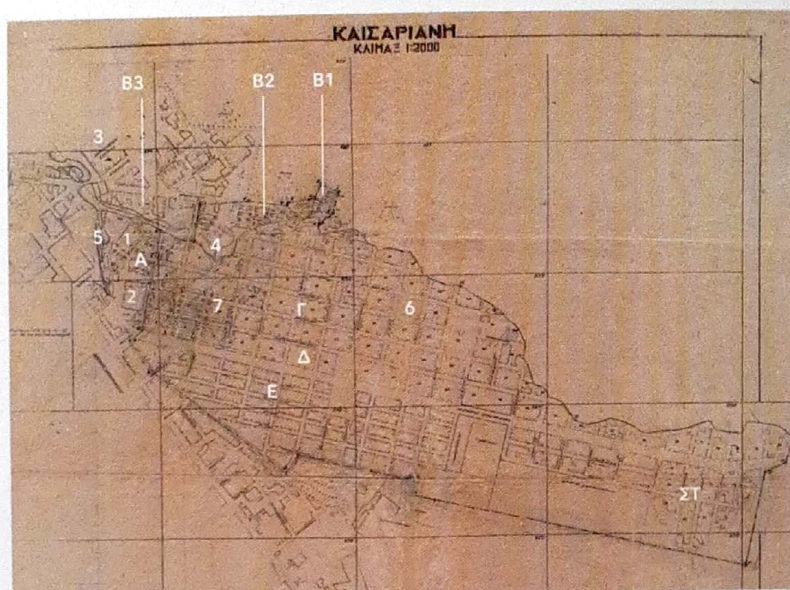
Η επαπτόμενη περιοχή του ρέματος προς τα δυτικά (Β2 στις εικ. 2 και 3), έκτασης 10 στρεμμάτων, ιδιοκτησίας πάλι του Λογοθέτη, εμφανίζει επιπλέον ενδιαφέρον. Απαλλοτριώθηκε το 1927 για την κατασκευή 200 ξύλινων παραπηγμάτων. Φαίνεται ότι τρία χρόνια αργότερα η κατάσταση ήταν δραματική και κάποιοι πρόσφυγες (πιθανόν από τον Κουκλουτζά Σμύρνης) που διέμεναν εκεί είχαν συστήσει οικοδομικό συνεταιρισμό με αίτημα την παραχώρηση γης για την οικοδόμηση μόνιμων κατοικιών:

Δαμβάνομεν την τιμήν ν' αναφέρωμεν ότι μεταβάντες εις το παρά την Καισαριανήν γήπεδον ένθα διαμένουσι τα μέλη του ενταύθα οικοδομικού συνεταιρισμού αστών προσφύγων «Το Κορυφάσιον», διεπιστώσαμεν ότι οι εν λόγω πρόσφυγες είναι εγκατεστημένοι όντως εις ημικατεστραμμένα προσωρινά ξύλινα παραπήγματα υπό τοιαύτας αθλίας συνθήκας ώστε να επιβάλλεται η παρά του Υπουργείου μεταφορά εκείθεν και εγκατάστασις αλλαχού όσον το δυνατόν μεγαλυτέρου αριθμού εκ τούτων και η μόνιμος εγκατάστασις των υπολοιπομένων εις το γήπεδον εις ο ήδη ευρίσκονται τα προσωρινά παραπήγματα.

Αθήναι, τη 17 Ιανουαρ. 1930, Αναφορά Κωνσ. Μπαλή Τμηματάρχου Β' & Κωνστ. Μητσοτάκη
Εισηγητού παρά τω Τμήματι Δ. Κατοικίας.¹⁰

Το αίτημά τους έγινε δεκτό. Έτσι το 1932 απαλλοτριώθηκε η περιοχή ακριβώς δυτικά αυτής έως και τον περίβολο του Νοσοκομείου Συγγρού (Β3 στην εικ. 3), η οποία λεγόταν Μονοδένδρι ή Μοναχοδένδρι. Ένα νέο κομμάτι πόλης είχε μόλις γεννηθεί. Σήμερα περιβάλλεται από τις οδούς Ανδρέα Δημητρίου, Χίου, Ευφρονίου, Διοχάρους και Ουμπλιανής.

Και στις τρεις αυτές απαλλοτριώσεις κατά μήκος του ρέματος, η διαδικασία αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη, καθώς ακολούθησαν μακρές δικαστικές διαμάχες, όπως άλλωστε και σε πολλές άλλες παρόμοιες περιπτώσεις στην Αττική και αλλού. Στις αρχές του 1930 λοιπόν, το ρέμα ήταν ακόμα πεδίο διεκδίκησης από πρόσφυγες, παλαιούς ιδιοκτήτες και το κράτος· ένας κόσμος σχεδόν αυτόνομος, όπου κάθε απόπειρα να παγιωθούν τα όρια της γης και να ελεγχθούν οι πληθυσμοί προσέκρουε στη ρευστότητα και στη συνεχή κίνηση νερού και ανθρώπων. Οι συνθήκες διαβίωσης δεν βελτιώνονταν – κάθε αποσυμφόρηση ήταν προσωρινή, κάθε αυθαίρετη επέκταση μονιμοποιούνταν. Ο ντερές του Ηριδανού, ένα παράδειγμα άναρχης αυτοστέγασης που επαναλήφθηκε σε όλη την προσφυγική Ελλάδα, παρέμεινε για δεκαετίες μια αυτοτελής οντότητα – δύσκολο να περιγραφεί στον χάρτη με τοπογραφικές γραμμές, να μετρηθεί δημογραφικά, να ελεγχθεί νομικά, να ενταχθεί στην πόλη. Όσο ήταν διαθέσιμος για κατάληψη, παρέμενε ο ενδιαμέσος νοητός χώρος ανάμεσα στο νόμιμο και στο παράνομο, στο ανθρώπινο καταφύγιο και στον κίνδυνο που επιφυλάσσει η φύση, στο προσωρινό και στο μόνιμο, με αποτέλεσμα διαδοχικές δημοτικές αρχές να επιθυμούν την αλλαγή

Εικ. 3. Απόσπασμα διαγράμματος Καισαριανής, Μάρτιος 1936, στο οποίο αποτυπώνεται η έκταση του συνοικισμού. Όλη η έκταση εντός της διακεκομμένης γραμμής είναι πλέον απαλλοτριωμένη από το κράτος, σε κάποιες περιπτώσεις μετά από πολύχρονες δικαστικές διαμάχες. Αναλυτικά: 1. Αποθήκες, 2. Αποθήκες - μετέπειτα ναός του Αγίου Νικολάου, 3. Νοσοκομείο Συγγρού, 4. Ρέμα Ηριδανού, 5. Παρακλάδι/ρέμα Σκοπευτηρίου, 6. Οικοδομικό τετράγωνο αρ. 43, 7. Πρώτες πολυκατοικίες (1934-1937), Α. Πρώτη εγκατάσταση με σκηνές (μεταπολεμικά κτίστηκαν πολυκατοικίες), Β1-Β2. Αυτοσχέδιες παράγκες και κρατικά ξύλινα παραπήγματα κατά μήκος του ρέματος, Β3. Αυτοστέγαση οικοδομικού συνεταιρισμού «Το Κορυφάσιον», Γ. Πλινθόκτιστα μονώροφα, Δ. Πέτρινα διώροφα, Ε. Επέκταση του συνοικισμού πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προς τα νότια με αυτοστέγαση και ΣΤ. Μεταπολεμική επέκταση του συνοικισμού προς τα νοτιοανατολικά με αυτοστέγαση

Διεύθυνση Κοινωνικής Μέριμνας Περιφέρειας Αττικής, Τμήμα Κοινωνικής Αρωγής

του ίδιου του τοπίου, την εξαφάνισή του. Δεκαετίες προσπαθειών προς αυτήν την κατεύθυνση απέδωσαν καρπούς στα μέσα του 1960, όταν και υπογειοποιήθηκε· μέχρι τότε, για τους πρόσφυγες της Καισαριανής παρέμενε ταυτόχρονα χώρος καθημερινής ζωής και όριο προς τα βόρεια (εικ. 4-5).

Πλινθόκτιστα και πέτρινα

Ανάμεσα στον ντερέ και στο άλλο όριο, προς τα νότια, της λεωφόρου Καισαριανής (μετέπειτα Εθνικής Αντιστάσεως) απλώνονταν τα πλινθόκτιστα του ΤΠΠ (περιοχή Γ στην εικ. 3), με εξαίρεση την πρώτη σειρά οικοδομικών τετραγώνων πάνω στη λεωφόρο, όπου ανεγέρθηκαν λίγο αργότερα διώροφες πέτρινες τετρακατοικίες (διώροφες κατασκευές με δύο διαμερίσματα ανά όροφο) από την ΕΑΠ (περιοχή Δ στην εικ. 3). Η περιοχή σχεδιάστηκε από τον πολιτικό μηχανικό και αρχιτέκτονα Γεώργιο Σούλη, ο οποίος είχε πραγματοποιήσει και τον σχεδιασμό του πρότυπου προσφυγικού Συνοικισμού Βύρωνα.¹¹ Τα πλινθόκτιστα αναπτύχθηκαν ταυτόχρονα με τις παράγκες στο ρέμα. Την άνοιξη του 1923 ξεκίνησε η κατασκευή 500 ξύλινων παραπηγμάτων και 1.000 πλινθόκτιστων δωματίων από το ΤΠΠ.¹² Στα πλινθόκτιστα, κάθε οικοδομικό τετράγωνο είχε 8 επιμέρους κτίσματα, τα οποία αποτελούνταν από 4-6 δωμάτια το καθένα, και σχημάτιζαν μία εσωτερική αυλή (εικ. 6). Κάθε δωμάτιο, επιφάνειας περίπου 20 τ.μ., παραχωρούνταν σε μία οικογένεια - επρόκειτο για έναν ενιαίο, αδιαίρετο εσωτερικά χώρο, χωρίς κουζίνα, τουαλέτα ή παροχή νερού. Στην αυλή τοποθετούνταν κοινόχρηστες τουαλέτες, πάνω από υποτυπώδεις βόθρους, οι οποίες καθαρίζονταν και αβεστώνονταν εκ περιτροπής από

Εικ. 4-5. Προσφυγικά σπίτια πάνω στο ρέμα του Ηριδανού και, δεξιά, στιγμιότυπο από την καθημερινή ζωή των προσφύγων στο ρέμα· πολλές μαρτυρίες αναφέρουν το ρέμα ως χώρο παιχνιδιού για τα παιδιά
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης
(ΕΛΙΑ/ΜΙΕΤ)

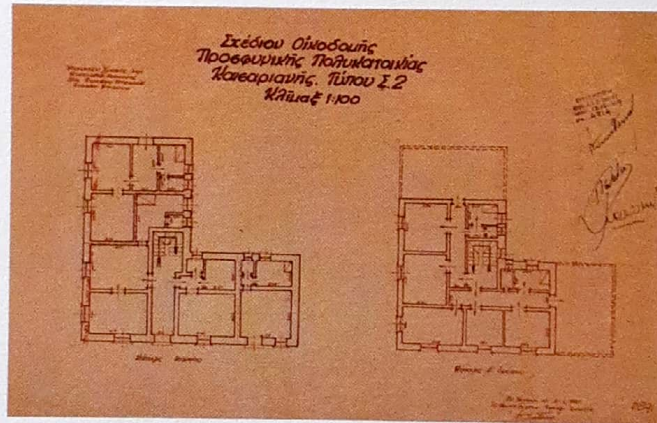
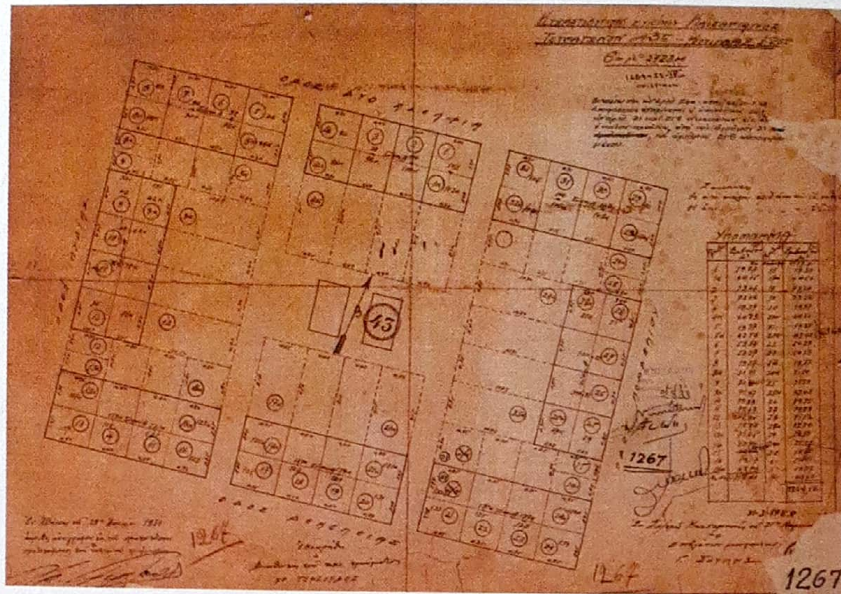
τις οικογένειες του τετραγώνου.¹³ Τα περισσότερα δωματιάκια συνοδεύονταν από έναν αύλειο χώρο στο εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου – εξαίρεση ήταν τα γωνιακά. Οι πρόσφυγες μεταμόρφωσαν αυτά τα απλά δωμάτια σε χώρους κατοίκησης, συχνά επεκτείνοντάς τα εις βάρος του πεζοδρομίου:

Οι κουζίνες δεν είναι χτισμένες, είχανε χώρο [στην αυλή] πίσω. Η γιαγιά που δεν είχε, έχτισε το πεζοδρόμιο. Και έκανε ένα κουζινάκι και ένα αυλιδάκι. [...] Σ' αυτό το αυλιδάκι, ήτανε όλα τα παιχνίδια μας! Μαζευόμασταν όλα τα κοριτσάκια, παντρεύαμε τις κούκλες μας, πάνινες κούκλες που τις έφτιαχνε η γιαγιά μου.¹⁴

Η εσωτερική αυλή του τετραγώνου, με τα τέσσερα στενάκια που οδηγούσαν σε αυτήν, ήταν χώρος ζωής, εργασίας, παραγωγής, διαπληκτισμών αλλά και συνεργασίας:

Τα μεσημέρια η γιαγιά μου έστρωνε μια κουρελού, εδώ στο στενό, γιατί φύσαγε, και εκεί κάναμε ό,τι δουλειές είχαμε – τις κουρελούδες, τα κουρέλια, ό,τι ράψιμο – η γιαγιά μου και εγώ καθόμουν δίπλα της. Το κέντημα, να μάθω το βελονάκι, να μάθω να κεντάω...¹⁵

Παρόμοιες εμπειρίες προσφυγικής εγκατάστασης συναντώνται σε όλη την Ελλάδα – σε τμήματα της Νέας Ιωνίας του Βόλου, της Τούμπας (Θεσσαλονίκη), της Κοκκινιάς (Πειραιάς), της Καβάλας, των Σερρών και αλλού.¹⁶ Η προσφυγική γειτονιά γίνεται το πεδίο συγκρότησης της προσφυγικής ταυτότητας, η οποία αναδύεται μέσα από τα δίκτυα αλληλεγγύης, τη μνήμη των τόπων που έμειναν πίσω, τον αγώνα για εργασία και επιβίωση και την αλληλεπίδραση με τους ντόπιους.¹⁷ Στο επίπεδο της αρχιτεκτονικής, οι προφορικές μαρτυρίες μεταφέρουν τις δυσκολίες της ζωής στα πλινθόκτιστα, παράλληλα όμως και τη δυνατότητα που αυτά παρείχαν στους κατοίκους τους να τα αισθανθούν κτήμα τους, να τα προσαρμόσουν στις ανάγκες τους, να στηριχθούν σε αυτά για να βελτιώσουν τη ζωή τους. Αυτή η διφορούμενη σχέση με τον χώρο ζωής τους ίσως εντεινόταν από τη διπλή αντιπαράβολή: από τη μια πλευρά με τη δυσκολότερη ζωή στα αυτοσχέδια παραπήγματα (εν προκειμένω στο

Εικ. 6-7. Επάνω, οικοδομικό τετράγωνο αρ. 43 (σημειώνεται και με τον αρ. 6 στην εικ. 3), όπου μεγάλωσε η πληροφορήτρια Σοφία Ευστράτογλου με την πρόσφυγα γιαγιά της Μαρία Σταματάκη· κάτω, τύπος Σ2 της ΕΑΠ για τις πέτρινες τετρακατοικίες της Καισαριανής Διεύθυνση Κοινωνικής Μέριμνας Περιφέρειας Αττικής, Τμήμα Κοινωνικής Αρωγής

ρέμα του Ηριδανού) ή στα ξύλινα κρατικά παραπήγματα και από την άλλη με τις καλύτερες συνθήκες στις τετρακατοικίες μεταγενέστερων επεκτάσεων των συνοικισμών αυτών. Στην Καισαριανή τα πλινθόκτιστα συνόρευαν με τις τετρακατοικίες της ΕΑΠ στο μέτωπο της κεντρικής λεωφόρου: «πλούσιους ονόμαζαν αυτούς που τις κατοικούσαν».¹⁸ Με πέτρινη τοιχοποιία, καλύτερη μόνωση, 36 τ.μ. για κάθε νοικοκυριό και τουαλέτα, η σύγκριση με τα πλινθόκτιστα ήταν αναπόφευκτη (περιοχή Δ στην εικ. 3 και εικ. 7). Οι κατοικίες αυτές κατασκευάστηκαν από το 1928 και μετά ακολουθώντας μια κεντρικά σχεδιασμένη τυπολογία· και βέβαια δέχονταν αυτοσχέδιες προσθήκες στο ισόγειο, αλλά στους άνω ορόφους δύσκολα μπορούσαν να γίνουν επεκτάσεις.

Μεταξύ αυτοστέγασης και μαζικής κατοίκησης

Παρά τις προσπάθειες του ΤΠΠ, του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως και της ΕΑΠ, το κτηριακό απόθεμα που δημιουργήθηκε δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες - χιλιάδες πρόσφυγες εξακολουθούσαν να διαμένουν σε άθλιες συνθήκες. Το 1930 η ΕΑΠ διαλύ-

Εικ. 8-9. Επάνω, προπολεμικές προσφυγικές πολυκατοικίες της Καισαριανής, 2021· κάτω, ένα προκατασκευασμένο εκκλησάκι δίπλα στη μεγάλη εκκλησία του Αγίου Νικολάου στεγάζει την παλιά, την πρώτη Αγία Τράπεζα που είχε θεμελιωθεί εντός της φαρμακαποθήκης, διατηρώντας τη μνήμη της πρώτης αναδημιουργίας της κοινότητας· περιβάλλεται από μεσοπολεμικές και μεταπολεμικές προσφυγικές πολυκατοικίες, 2022

Φωτογραφίες: Καλλιόπη Αμυγδαλού και Βάλια Γιαλιά

θηκε και η αποστολή της προσφυγικής εγκατάστασης μεταφέρθηκε εξ ολοκλήρου στο Υπουργείο Προνοίας. Δύο αντιδιαμετρικές στεγαστικές πολιτικές αναδύονται αυτήν την περίοδο, που θα συνεχίζονταν μεταπολεμικά με τον ίδιο τρόπο: η αυτοστέγαση με κρατική ενθάρρυνση και η πολυώροφη μαζική κατοικία (πολυκατοικίες).¹⁹ Σε αντίθεση με τα πλινθόκτιστα και τα παραπήγματα, όπου πρόσφυγες και κράτος συνδιαμόρφωναν τον χώρο κατοίκησης με αλληπάλληλες και συμπληρωματικές επεμβάσεις, η αυτοστέγαση και οι πολυκατοικίες συνιστούν αυτόνομους πόλους. Στην πρώτη περίπτωση διανέμονται οικόπεδα και οι πρόσφυγες καλούνται να σχεδιάσουν και να χτίσουν την κατοικία μόνοι τους ή μέσω οικοδομικών συνεταιρισμών, ενώ στη δεύτερη τα κτήρια σχεδιάζονται κεντρικά, συχνά από επώνυμους αρχιτέκτονες, αφήνοντας ελάχιστα περιθώρια για αλλαγές εκ των υστέρων.

Η πολιτική της αυτοστέγασης εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ενίσχυσης και προώθησης του συνεταιριστικού μοντέλου από την πολιτεία, η οποία συντονίσθηκε με τις ανάγκες

της προσφυγικής αποκατάστασης. Το 1927 δημοσιεύθηκε ο νόμος «Περί συστάσεως οικοδομικών συνεταιρισμών αστών προσφύγων», ο οποίος, ύστερα από διάφορες προσθήκες, κυρώθηκε ως νόμος 3875/7.1.1929 παρέχοντας περισσότερες οικονομικές διευκολύνσεις. Το κράτος λοιπόν ενθάρρυνε την προσφυγική πρωτοβουλία και έθεσε το νομικό πλαίσιο για να priμοδοτηθεί το χτίσιμο κατοικιών από τους ίδιους τους πρόσφυγες. Έως το 1933 ιδρύθηκαν περισσότεροι από 320 προσφυγικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί με 10.500 μέλη. Εκατοντάδες τέτοιες περιπτώσεις απαντούν σε ολόκληρη την Ελλάδα, ενώ διαφοροποιούνται ανάλογα με την οικονομική ισχύ των προσφύγων που συνεταιρίζονται - παραδείγματα αυτοστέγασης πλουσιότερων αστών προσφύγων είναι οι Σαράντα Εκκλησιές στη Θεσσαλονίκη και η Νέα Σμύρνη στην Αθήνα.

Στην Καισαριανή, το 1928 ικανοποιήθηκε επιτέλους το αίτημα των κατοίκων της για επέκταση νότια της κεντρικής λεωφόρου (περιοχή Ε στην εικ. 3).²⁰ Το κράτος μοίρασε εκεί οικόπεδα, στα οποία οι πρόσφυγες έχτισαν με δικές τους δυνάμεις χώρους κατοίκησης - διαφόρων τυπολογιών και ποιοτήτων, συνήθως με καλύτερα υλικά και υποδομές. Συχνά μεταφέρονταν στην περιοχή της αυτοστέγασης παραπηγματούχοι, προκειμένου να αποσυμφορηθούν οι παράγκες και να βελτιωθεί η ποιότητα ζωής προσφύγων και πόλης. Αντίθετα από τα πλινθόκτιστα, τα σπίτια στην περιοχή της αυτοστέγασης καταγράφονται στις προφορικές μαρτυρίες ως «ιδιόκτητα», γεγονός που αναδεικνύει άλλη μία διαφορά εκατέρωθεν της λεωφόρου: οι κάτοικοι στα πλινθόκτιστα, όπως και χιλιάδες πρόσφυγες στην Ελλάδα, δεν είχαν εξ αρχής πλήρη κυριότητα επί των δωματίων τους και διεκδικούσαν παραχωρητήρια για αρκετές δεκαετίες μετά την Καταστροφή.²¹

Η παραχώρηση οικοπέδων συνεχίσθηκε τμηματικά και μετά τον πόλεμο, οπότε και η Καισαριανή επεκτάθηκε περαιτέρω - με τη δράση του οικοδομικού συνεταιρισμού Ελευθερία προς τα ανατολικά και κατόπιν με την απόφαση «Εξ Αναδασώσεως» στην περιοχή «Των Ποιητών» στο όριο του Υμηττού (Άνω Καισαριανή, εικ. 1 και περιοχή ΣΤ στην εικ. 3).²² Αλλά και μετά τον πόλεμο, στόχος των νέων επεκτάσεων ήταν η αποκατάσταση προσφύγων που ζούσαν ακόμα σε αυτοσχέδια ή ξύλινα παραπήγματα.²³

Παράλληλα, στην προσπάθεια εκκαθάρισης των παραπηγμάτων και βελτίωσης της εικόνας της πόλης εντάσσεται, ήδη από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1930, και η κατασκευή προσφυγικών πολυκατοικιών ανά την Ελλάδα. Σε εμφανή διάλογο με θεωρητικές αναζητήσεις για την κοινωνική κατοικία σε όλη την Ευρώπη, οι προσφυγικές πολυκατοικίες εκφράζουν τις αρχές του μοντέρνου κινήματος, μεταξύ άλλων, για βελτίωση του βιωτικού επιπέδου, για τη μείωση του κόστους κατασκευής, για την αύξηση του δημόσιου χώρου και για την προσιτή κατοικία, προσαρμοσμένες συχνά στις κατασκευαστικές δυνατότητες της Ελλάδας εκείνης της εποχής. Έχουν ήδη προηγηθεί για το ελληνικό κράτος οι εμπειρίες των σχολικών κτηρίων του 1930 και των δημόσιων νοσοκομείων. Σημαντικοί Έλληνες αρχιτέκτονες της εποχής πρόβαλαν ως μόνη λύση για την επίλυση του επίμονου στεγαστικού προβλήματος τη μοντέρνα πολυκατοικία, με αποτέλεσμα από το 1934 μέχρι το 1940 να κατασκευαστούν δεκάδες συγκροτήματα σε όλη τη χώρα, συνήθως σε δύο βασικές τυπολογίες: κατά στοίχους ή γύρω από έναν κεντρικό χώρο.²⁴

Στην Καισαριανή, οι πρώτες πολυκατοικίες ανεγέρθηκαν το διάστημα 1934-1937 ανατολικά της διανοιγμένης οδού Υμηττού (γνωστές σήμερα ως «οι πυροβολημένες»). Τριώροφες σε ύψος, έχουν πλήθος κλιμακοστασίων-εισόδων, καθένα από τα οποία εξυπηρετεί έξι διαμερίσματα (εικ. 8). Αυτή η τυπολογία οργανώνει τις κατοικίες σε διακριτές ενότητες γύρω από τον κοινόχρηστο

χώρο της σκάλας. Μεταπολεμικά προστέθηκαν περισσότερες πολυκατοικίες τόσο στο ίδιο σημείο όσο και στο λεγόμενο «τρίγωνο», γύρω από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου (πολυκατοικίες της Φρειδερίκης, εγκαίνια 1964). Αλλά και νέες τυπολογίες εμφανίστηκαν, επίσης επηρεασμένες από το μοντέρνο κίνημα, με τα διαμερίσματα των ορόφων να εξυπηρετούνται από εξωτερικά κλιμακοστάσια στις άκρες και με την είσοδο σε κάθε διαμέρισμα να πραγματοποιείται από ημι-υπαίθριους διαδρόμους.

Σύμφωνα με κάποιες προφορικές μαρτυρίες, το 1924 κάποιοι πρόσφυγες από τις γειτονικές σκηνές και τα παραπήγματα, μαζί με έναν ιερέα, εισέβαλαν σε μία από τις αποθήκες του στρατού και τη μετέτρεψαν σε εκκλησία - πράξη που δεν μπορούσε να ανατραπεί χωρίς βεβήλωση. Η κατάληψη πέτυχε, η Αγία Τράπεζα στερεώθηκε, η αποθήκη αφιερώθηκε στον Άγιο Νικόλαο και έγινε η πρώτη εκκλησία του συνοικισμού.²⁵ Στις δεκαετίες που ακολούθησαν η προσφυγική Καισαριανή αργά αλλά βασανιστικά γεννήθηκε στις πολλαπλές εκδοχές της, ξεδιπλώθηκε προς τα ανατολικά, αναπτύχθηκε καθ' ύψος και, τελικά, επέστρεψε στο σημείο από όπου ξεκίνησε: το 1952 δόθηκε άδεια για να ανεγερθεί μεγαλύτερος ναός, ο οποίος εγκαινιάστηκε το 1975, και στα οικοδομικά τετράγωνα γύρω του, οι παράγκες που απέμειναν αντικαταστάθηκαν από τις τελευταίες πλέον προσφυγικές πολυκατοικίες (εικ. 9).

Συμπεράσματα

Όπως προκύπτει από το παράδειγμα της Καισαριανής, η προσφυγική εμπειρία δεν ήταν ενιαία, ούτε οι συνοικισμοί ομοιογενείς. Στην αντιμετώπιση της τεράστιας πρόκλησης της προσφυγικής αποκατάστασης επιστρατεύτηκαν πολλοί ταυτόχρονοι μηχανισμοί παραγωγής χώρου, με διαφορετικούς βαθμούς επιτυχίας, που δημιούργησαν διαφορετικούς τύπους και τρόπους κατοίκησης: απαλλοτριώσεις, οργανωμένη δόμηση (προκατασκευασμένη και μη), αυθαίρετη δόμηση, αυτοστέγαση, πολυώροφη μαζική κατοικία. Το κράτος επιχείρησε να οργανώσει την προσφυγική αποκατάσταση με σημαντικό βαθμό επιτυχίας, όμως συχνά ακολουθούσε απλώς και νομιμοποιούσε τις εξελίξεις, αδυνατώντας να ελέγξει πλήρως τον σχεδιασμό της πόλης. Η ανάληψη δράσης δεν ήταν μονομερής· οι πρόσφυγες δεν παρέμειναν παθητικοί δέκτες μιας κρατικής περίθαλψης, αλλά υπήρξαν ιδιαίτερα ενεργοί στην επίλυση του στεγαστικού τους προβλήματος είτε μέσω αποσπασματικών, αυθόρμητων καταλήψεων μικρών κομματιών γης, όπου έχτιζαν με τις δικές τους δυνάμεις, είτε μέσω συλλογικών οργανωμένων προσπαθειών για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.²⁶ Οι συνοικισμοί επομένως δεν ήταν προϊόν ενός ουσιαστικού ή συνολικού πολεοδομικού σχεδιασμού. Εξελίχθηκαν ανάλογα με τις δυνατότητες της εκάστοτε περιόδου και υπό τις συνθήκες του κατεπείγοντος.

Ως αποτέλεσμα, το προσφυγικό τοπίο παρουσίασε μεγάλη ποικιλία εμπειρίας κατοίκησης: από την κοινόχρηστη αυλή, στην οποία η καθημερινότητα ήταν συλλογική υπόθεση, μέχρι το διαμέρισμα της προσφυγικής πολυκατοικίας, στο οποίο δοκιμάστηκαν οι πρώτες ιδέες του μοντέρνου κινήματος· από τις αυτοσχέδιες κατασκευές και την αναμέτρηση με τη φύση στον ντερέ μέχρι την οργανωμένη αυτοστέγαση με υποδομές του κράτους στα διανεμημένα οικόπεδα. Ταυτόχρονα όμως με την προσπάθεια για την εξασφάλιση στέγης διαδραματιζόταν ο αγώνας των προσφύγων για την ιδιοκτησία της, καθώς η τελευταία είναι εκείνη που εγγυάται τη μεσοπρόθεσμη ή μακροπρόθεσμη απαλλαγή από την προσφυγική συνθήκη.